

Шуурмактын көктүг-шыктыг чайлактарынга үс-дүптөн бээр Тестиң ызыгуур салгаан малчыннары көсөй малды өстүрүп ап чорааннар.

Хөй малдан аңгыда Шуурмактын база бир байлаа – калбак-калбак, кара ногаан аргаларында чаттып үнгөн арга-ыяжы.

Совет үеде бо байлакты чоннун эрге-ажыынга долзу-биле ажыглап, ону районнун, республиканың сайзыралынга бараан болдурган.

Ол сорулга-биле Шуурмак суурга улуг арга-ыяш бүдүрүлгелери - үлөтпүр комбинады, лесхоз, лесничество, лесопункт туттуңган.

Олар ыяшты кезип, болбаазырадып, республиканы, районну дилиг материалдары-биле хандырып, арга-ыяшты өстүрүп турган.

Ыяшты ужургаш, ону чүдүрүп, сөөргүп, хирээдээр черинге эккелгеш дүжүрүп, чууктап, пилорама аксынче киригеш, ону 2-3 катап дилдирип, аңдара салып, сорт айы-биле эмгелеп, чыгган соонда хереглекчиге белен продукцияны чүдүрүп бээринге чедир узун, берге орукту эртер.

Ол бүгү ажылдарны кыштын чыккылама соогу- даа, чайның изии- даа дивес ажык дээр адаанга кылыр чүве-ле болгай.

Ындыг берге орукту эртер кижини кончуг күштүг болбастың аргазы чок.

Ылчангаш Шуурмак күштүг кижилериниң-арга-ыяш ажылчыннарының сууру. Куран-биле кады - маадырлыг дайын киржикчилериниң, ажыл-ишчи старонерлериниң сууру.

Шуурмак-хөй нация чоннарның сууру, башкылар, эмчилер, культура, садыг ажылдакчыларының тоогүлүг сууру.

Хүндүлүг чогаалчывыс, чаңгыс чер-чурттувус, Иргит Бадра «Ужудукчу Кидиспей» деп номунда Шуурмактын дугайында мындыг одуругларны кириген:

«Шуурмакта чүнү чок дээр: аң дээрге аң, балык дээрге балык, ай, бес, тоорук дээш, кижини боду-ла чыып, ажыглап шыдаар болза магалыг-ла...

Чай шагда оыг-көгү үнүп кээрге Шуурмак хевис чаткан дег каас- шиник апаар. Терен ногаан арга-арыгларда хектер чайтылаан, төгерик-төгерик чазы-шыктарда чечек-чимис торгу-манлык дег хөлбөңнээн чыдар. Дыка-ла байлак, чараш чер!».

ТАР үезинде Тес-Хем кожуунунун Шуурмак сумузуунун девискээри Кызыл-Арыг, Көк-Суг, Тээрге, Мажалык, Үттүг-Туруг (Марачевка), Каскал, Кузун-Хурагандан бээр, а кожуун - амгы Эрэин кожуунун Нарын, Качык, Сайгал чедир делгем девискээрни ээлеп турган.

Бистиң өгбелеривис – мээң кырган-ачам Ишпес-Хелиң (ачамның ачазы), ооң ачазы Түмен-Байыр дээрзи бо мынчаар чурттап, хөй малын өстүрүп чорааннар. Өвүр черге (Теске) кыштап, чазаглап алгаш, чайын Таңдыже көжүп ажып келир. Оон күс келирге дедир Өвүрүнче ажа бээр улус чораан-дыр.

Аай-дедир көжүп ажып чыткаш, Балгазын бетинде Хам-Дытка доктаар турганнар. Амгы үеде орук кыдыында хөй адырларлыг, 3 кижини куспактап чептес чоон дыг ол. Чоок кавыда ындыг дыг чок. Аңаа мал-маганын сугтарып, ыдыктыг ыяшка тейлеп, ак чемин чажып, хонуп алгаш, оруун уламчылап чоруттар турган деп Седип акым (Аракчаа) менээ чугалап берген чүве.

«Кончуг хөй малдыг улус - малдың башкылыгы Чагытайже кирип турда, сөөлү Көк-Сугдан, Тээргеден чаа үнүп туурап чүве ийин» - дээр кижини.

Өгбелеривистин ол чаңчылын сагып, бо чаа үеде бистер база Хам-Дытка доктаап, чажывыс чажып, кадактарны баглааш эртер апарган бис. Мээң дунмаларым, ачамның дунмазы Камаа угбам, Аракчаа честем оларның уруглары-билдингир журналист Светлана Байыровна Данзын-оол, эртемдээн Зоя Байыровна Самдан, улуг аңчы Николай Байырович, аалының ишти, хоочун башкы Оюу Чорбаевна Аракчаалар ажы-төлдери-биле эрткен санында Хам-Дытка база ыяавыла доктаар улус чорду.

Шуурмактын төөгүзү Амбын-нояннар үези-биле, Тыва күрүнениң (ТАР) тургустунганы-биле, өндүр бедик Таңды-Уула сынын өттүр каскаш, депшилгеге демин каткан дески-чаагай Калдак-Хамар

оруун бүтү Тываның араттары кылып алганы-биле, Совет Эвилелинге каттышкаш дүрген хөгжүлдени алган чылдары-биле тудуш.

Оон-даа эрте үеже «бакылап» көөр болза ат-сураглыг «Торгу оруу» мону таварып эрткен. Бистиң ада-өгбелеривис чиң «тээп» Тывадан Бээжин (Пекин) чедир чоруп турганын билир болгай бис.

Шуурмактың Шокар-Оймак 2 чыл иштинде 12-ги Амбың-ноя Иргит Агбаан-Демчинин чызааны бооп турганы база бар.

20 чылдарда Тарлашкын тулчуушкунунга актарны чылча шапкан Кочетовтуң отряды Танды сынын бо оруктап ашкан.

Шуурмактың араттары дайын чылдарында Кызыл Шеригже хөй мал-маганны, а Кызыл-Арыгга турган алгы заводу хөй кежи тоннарны чорудуп турганын тоөгү херечилеп турар.

Баштайгы тыва ужудукчу Чооду Кидиспейиниң ада-иези база маңаа чурттап, Кидиспей боду 1926-1928 чылдарда сумунун аныяктарынын аревэ үүрүнүн даргазынга ажылдап чораан.

Калдак-Хамар артты аштааш, орук кылып алыр деп дидим саналды Шуурмактың нам даргазы Саргыыл Сүндүвей үндүрген.

Баштай Хамар (сын) оруун кылган. Ону Эрги-Арт дээр. Ол кончуг берге орук болган - кадыр-берт арттары, ханы чоогаларны, хая-туругларны эртип чорааш, Шураштыг-хемнин Калдакче киир аккан аксынга бадып келир.

Амгы үеде тураскаал турар чер ол.

Ооң дараазында хамык күштү Калдак хемнин иштин аштаарынче угландырган. Калдак – Хамар оруун бүгү Тываның чону эки-тура биле, хүүрек, кускун-хаай, идер-тачка дузазы-биле каскан.

Ол дугайын эн бир дугаарында чогаалчы Салчак Тока «Араттың сөзү» деп номунда чечен-мерген бижип көргүскөн.

1941 чылда Чаа-Оваа шөлүнге Калдак-Хамар оруунун байырлыг ажыдышыкыны болган.

Ол дугайында орукту касчып чораан хоочун удуртукчу Зоя Папагаевна Аракчаа мынчап бижээн:

«Ол ажыдышкынга кирип келген бүгү кожууннарның чону Чаа – Оваа шөлүнге болган байырлыг хуралга олуржуп, шаңнал-мактал ап, кинога база тырттырган. Ону «Ак-көк хемнерниң кижилери» деп кинодан көрүп болур».

База-ла чаңгыс чер-чурттуувус, хоочун көдээ ажыл-агый болгаш күрүнө ажылдакчызы Иван Максимович Сувандии бодунун «Улусчу тудуг - Калдак-Хамар» деп номунда оруктун тудуунун төөгүзүн, 1952 чылда бичии өөреникчи оол тургаш ооң тудуунга чайладыр ажылдаанын бижээни дыка солун.

Шуурмактың араттары нам даргазы Саргыыл Сүндүвей баштадыр, Тестин, Эрзинниң чону-биле деңге дүн-хүн чок ажылдап тургаш, күчүлүг Танды-Уулары чире каскаш, Калдак-Хамар оруун кылышканнар.

Ол чылдарда Шуурмак (Бааза) орук тудуунун төвү - кол штаб турган төлээде, шуурмакчылар тудугнуң бирги одуруунга чоруп турган.

ССРЭ-ден келген тускай эртемниглер, кожууннардан келген араттар, техника, бараан-сараан маңаа мөөңнелип, моон үнүп турган.

Араттарның ол маадырлыг чоруун мөңгедип, маңган ак тураскаалды 1991 чылда районнун удуртулгазы Шураштыг хемнин аксында төң кырында кылдырып каан бис.

Ол-ла чылдарда база Шуурмак чурттуг кижиге, тывалардан бир дугаар ужудукчу мергежилди чедип алган майор Чооду Кидиспей кадыын-даа камнавайн карак-кызыл ажылдап тургаш, Кызылга аэропортту туттургаш, Тывага агаар оруун ажыткан.

2018 чылдың июльда Кызыл хоорайның чаарты туттунган аэропортунда Ужудукчуга чоннун үрдө манааны тураскаалды тургусканы тыва чонга, ооң иштинде тес-хемчилерге, ылаңгыя шуурмакчыларга онзагай өөрүшкүлүг болуушкун болганы чугаажок.

2. Чашкы шаамның чайлаглары

Чаш шаамда Шуурмактың көктүг-шыктыг чайлагларынга Сайзуу угбам, Канмаа угбам, Карбый акым олар-биле бут-чанагаш мал соондан маңнап өстүм.

Эртем-сургуул чедип алгаш төрөөн черим Тес-Хемге-ле ажылдап чордум, ам бо хүннерде назы-харым дөгүй берген, ужуражып, кады ажылдап чораан өөрүм болгаш өске-даа солун кижилерниң, совет үевиштиң дугайында сактып, аныяк өскенге чугаалап берип чоруурум бо.

Тес-Хемге МАЭ, ЧАЭ-лер, колхозтар тургустунуп, өргөн чок ээн черлерге суурларны тудуп эгелеп турар үеде Шуурмак суурнун сайзыраңгай бүдүрүлгелери араттарга канчаар-даа аажок техниктиг деткимчени көргүскөн.

Ажылдап келген медерелдиг назынымда Шуурмак суур-биле дорт харылзаалыг чораан, бо бүгүнүң хөгжүп, сайзырап турганын көргөн, оон туржук ол депшилгени эш-өөр биле кады кылчып чораан болгаш суурнун, оон кижилериниң төөгүзүн эки билир мен.

Шуурмак, Шуурмак... Кара-чажымдан көктүг-шыктыг оймактарынга ойнап, эргеленип өскеним, авам, угбам, акым, уругларым, чоок кижилеримниң чурттап чорааны чараш оран. Чай боорга-ла Берт-Дагның, Чодурааның малчыннары бээр чайлаглап көжүп ажып кээр.

Шуурмактың ымыраа-сээк чок сериниң чайлагларынга кижилер-даа, мал-даа амырап чайлаар чүве. 6 ай үнүп кээрге-ле «Шуурмак» деп сөс Берт-Даг улузунун аксындан дүшпөс анаар-кижи бүрүзү Шуурмакче ашса-ла деп чоруп турар. А инектер көжери бичии-ле саадаарга Шуурмакче «дургуннап» ажыптар чүве..

Авам, Сайзуу угбам, Чаяң-маа чөңгөм, ооң авазы Улуг Кара-кадай («Тос-каралар» аймаа) суглар Шокар-Оймак, Улуг-Оймак, Сайлыг-Хем фермаларынга дыка үр саанчылап келгеннер. Дүкей чөстөм-инек кадарчызы, а Карбый акым Сайлыг-Хемге пилорамага ажылдап, тудугжулап, анаа бичежек суурну-даа тудушкан.

Мен авамга, угбамга дузалажып, олар инек саап чоруй баарга дунмаларым Саша, Олег, Сергей оларны ап, ферманың бүгү-ле ажылдарын кылчып чордум.

Бодаарымга Сайзуу угбам, Дүкей чөстөм ийи колхоз-совхозтун малын малдап, Шуурмактын оймак бүрүзүңге чайлаан боор.

Үстүңде адааным оймактардан ангыда Курттуг-Оймак, Биче-Оймак, Белдир-Оймак, Хөөрлүг-Оймак, Алды, Үстүү Баянколдар, Чайлаг-Эзим... дээш оймактар энмежок.

Шончалайлыг-Оймакка Ленин колхозунун хаван фермазы турду. Аңаа Тываның баштайгы ужудукчузу Чооду Кидиспейниң акызы Чөмбүрүк, аалының ишти Суваң угбай ийилгэн хөй хаван өстүргөн дээш Москваже, делгелге көөр путевка-биле шаңнатканнар.

Олар аңаа улуг бажыңга чурттап ордулар. Ужудукчунун уруглары Алдын-кыс, Кертик-кыс (мээң чаңгысклассчым) орта-ла өстүлөр, бис-биле ойнаар дээш угбашкылар Шокар-Оймак фермазынга үргүлчү келир чүве.

Тестин республикада ап-сурагыг малчыннары Сувандии, Данзырын, Баткар, Монгалбии, эрес-дидим эки-турачы Аракчаа Оюн олар база маңаа чайлаар ийик.

Ам бо хүннерде оларның ажы-төлдери: муң хойлуг Сувандии Байыр Максимович, Наадым чемпиону Сырат Ольга Чоодуевна ада-иелеринин херээн эрестиг уламчылап, ам-даа Шуурмакта малын малдап чорлар.

Тестин хоочун башкылары Шуруң-Кара Сатович, Делгер-маа Чоодуевна Кочагаларын, композитор Каң-оол Далай-оолович Баазаң-оолдун ада-иелери база бо-ла оймактарга чурттап чорааннар. Каң-оол Далай-оолович, маңаа, Шуурмакка төрүттүнгөн киж.

Суур адаанга Сарыглар деп хөй ажы-төлдүг ашактың өө орар чүве. Ол - Зоя бис ийини ажылга хүлээп ап, аялап, баштап, өөрөткөн даргавыс, бистин районга хөй чылдарда колхоз-совхозтар даргалап, эргелел начальниктеп чораан Малай-оол Суванович Сарыгларнын, солуннарга бо-ла чараш, кижизидилге уткалыг шүлүктөр, чүүлдер

бижий кааптар, Теске, Эрзинге хөй чылдарда башкылап, школалар директорлап чораан алдарлыг башкы Алдын-кыс Сувановнаның адазы. Оларның өө Арт кырында-даа, Самагалтайның мал эмчизиниң чанында-даа орар чүве ийикпе.

Оймак бүрүзүн адаарымга-ла анаа чайлап, күрүнеге малын малдап, ажы-төлүн өстүрүп чораан эргим, чоок кижилерим караамга көстүп келир...

Төрелдерим-даа, төрелдерим эвес-даа, анаа-ла бо чараш чайлагларның оьдүн сүзүп, кады өскеним кижилер... Оларымның аттарын бо үениң кижилеринге үлегер кылдыр адап берип-ле чоруксаам келир...

Рынок деп чүве эгелээш, совхозувус дүшкен соонда угбам, честем Сорлугга, дунмалары Киров, Седова суглар-биле дем катчып, хууда каш малын өстүрүп, чайлап турдулар. Ол дээрге ан-мен, кат, тоорук ораны чер-ле болгай. Оьт-көгүн чүү дээр боор! Ам ол чайлагны хеймер уруу Марра, өөнүн ээзи Семен ийилээн ээлеп, ада-иезиниң ажылын уламчылап чорлар. Оларны акызы, чөленир «ооргазы» Олег дунмам «карактап» чоруур.

Шагда совет үеде маңаа Биче-Күр акым, Шожут-маа ченгем, Чавырык ирей суглар, оон соонда Далаа Седей акым, Дажы Зина ченгем суглар чайлаар турду.

Күзүн совхозтун хамык аалдары Өвүр черже көжүп ажа бергенде безин Седей акым Сорлугга хар дүшкүже чедир олурар киж. Анчаар болгаш ындыг.

Бирде ол өгте чеде бээримге Тес-Хемнің партия райкомунун I дугаар секретары чораан, бистин башкывыс (Шуурмактың клубунга «тоорук бастырып» турган башкывыс) Федор Иванович

Дажы, аалының ишти, база башкывыс Елена Сараатововна ийилээн Кызылдан келген дыштанып, агаарлап олурарлар-ла болгай. Олар үргүлтү-ле маңаа, чуртунда чедип келген орарлар чүве.

Шынавы-ла кижиниң чурту кончуг. Канчап курт-кымыскайк – даа болза аьргада өглүг боор ийик, кокпалары-биле маннажып, ажыл-херээн кылып, бүдүрүп алгаш, дедир-ле өөнге келир-дир - кижги амыган база ындыг.

Ол ышкаш кижги база чурттун сактыр, чаныксаар боор чорду.

Улан-Удэге өөренип тургаш, Берт-Даамче, Шуурмаамче чаныксаарым аажок, ол черлер караамда көстүп турар апаар.

Үзе-ле сессия доостуру билек, чамдыкта чаныксааш, башкыларымны дилеп тургаш, сессиямны эрте дужаап каапкаш, Улан - Удэден эртен ушкаш, Шокар-Оймакка хүнүнде, саанчылар кежээ инээн саап турда чедип кээп-даа турдум!

Самолет өртээ ынчан аргажок чүве-ле болгай: студент кижиге 50 хуу чиигелдези-биле 17 -ле акша! Бир айның стипендиязы-биле чангаш кээр, магалыг-ла үе турган аа!

Бир дугаар көргөш, чарашсынганым – шупту боду чодураадан бүткен суур чораан! Чазын чодураа чечектели бергенде ак-чайт, суурнун чаражын чүү дээр боор!

Кыжын хады-ла кончуг. Улустун «Шуурганныг Шуурмак» дижири чөп, ынчалза-даа ол хады чылыг болур.

«Эртен оттуп кээрге, эжиктерни дуй хадып каапкан болур, кастынып тургаш үнер-ле болгай бис»- деп, шуурмакчылар хөөрээр улус. Ынчангаш кыжын хар турбас – карартыр хадып кааптар.

Орук аксы чер болгаш эрткен-дүшкен машина-балгат, оларның аразында узун-узун чудуктар чүдүрген лесовозтар, чай боорга Шуурмактың көктүг-шыктыг чайлагларынче, а күс кээрге Өвүр черже көжүп ашкан өглер чүдүрген машина, тракторлар, хөй малын мааладыр, шииледир сүрген аьттыг, чадаг малчыннар. Эрзинден, Самагалтайдан Кызыл бар чыдар азы дедир чоруп орар автобустар, оларның пассажирлери столоваяда чөмнөнгөн, садыгларда хөй кижги имилешкен, малчыннар ажы-төлү-

биле орус эмчилерге шинчиткен... суурнун ындазында хөлдүү аажок чүве ийин. Черле сайзыраңгай орус суур болгаш ыңдыг ийнен.

Тес-Хемнің райпо баштаар чери Шуурмак суурнун садыгларын барааннар-биле эки хандырып турары илден. Чүге дизе бо суурда (Куранда база) Совет Эвилелинин шупту республикаларындан келген орус болгаш өске-даа омак - сөөк чон, дайын киржикчилери, старOVERлер, херек эртирип чораан улустар хөйү-биле чурттап турган болгай.

Оон аңгыда Шуурмакка чайгы үеде хөй малчыннар чайлаар, а малчыннар дээрге совет үениң, эң-не хүндүткелдиг кижилери турган. Партия, совет органнар оларны бүгү тала- биле хандыраар дээш соксаал чок кичээнгейни салып турган.

Шуурмак лесопунктузу ажылдай берген соонда, Шуурмак ажылчын суур апарган болгаш ооң хандырылганын улам экижидери негеттиниң келген. Ынчангаш 80 чылдарда аңаа райпонуң салбырын («куст» деп турган) ажыт-каш, Кызылдан дорт барааннаар кылып каан.

Салбырнын эргелекчизи Барыс-Хөө Мария Борисовна, садыг ажылдакчылары (столовая, пекарня, магазин), оларнын аразындан эң үр ажылдаан хоочун садыгжы Бырынай Ирина Михайловна олар чонунга төлептиг бараан болуп чордулар.

Совет үеде бо суурнун чурттакчылары кончуг ажылчын улус. Күрүнеге, бүдүрүлгеге ажылдаарындан аңгыда, боттары хууда амдыралынга топпак хап, картофель, ногаа өстүрүп, ооң-биле ийи районнун чонун хандырып турдулар. Аң-мен, кат-чимис, тоорук, эм-оьгтар болгаш тайга кежиин ажыглап билيري аажок.

Ак-Эрикке колхоз даргалап тургаш, Кураннын старOVERлери, өңүктөрү фронтOвиктер Зыков, Никитин олар-биле дугурушкаш, колхозка, чурттакчыларга херек картошка үрезинин хаан чеми-биле четчир кылдыр орнап ап турдум.

Районнун чону Кураннын старOVERлеринге кидис идиктерни, хөмнөп каан, чаражы аажок буркалыг ак кидис идиктерни,

Шуурмактын ус-шеверлеринге стол, сандай, шкафтарны кылдырып ап турдулар. Ооң-биле кады мал өстүрүп турда база амыр, ылаңгыя хаवानнар кудумчуларда малгашта чыдар чүве ийик.

Куранга Самагалтайнын бүдүрүлгө, албан черлеринге картошка тарыыр шөлдерни четчири-биле үлөп берип турган бис.

Сорлуг өрү Хадык, Сербиктин алаактарынга сигенни кескеш, ол-ла черинге шанак кырынга сарааттап каар, оон кыжын илчирбелиг трактор-биле сөөртүп алыр улус! Кым-даа аңаа дегбес - амыр!

Шуурмактын малчыннары бо суурнун орус чону-биле аразында хөлчөк найыралдыг. Кара бичимден мону көрүп өзүп келдим. Ынчангаш Шуурмак суур меңээ дыка эргим.

3. «Сайзырал саат чок келир»

«Суурга эң баштайгы бажын 1934 чылда тут-тунган, ону «Перевалочная база» деп турган. Ук бажың ам-даа бар. Гагарин 8 дугаарлыг бажың ол. Суурнун «Бааза» деп ады оон үнгөн.

Аңаа ССРЭ-ден, Хем-Белдириңден келген барааннарны, почтаны шыгжаар, оон ыңай аът, шанак, терге-биле Самагалтай, Эрзинче тарадып турган.

Каайлы чери Куран баарынга турган. Калдак-Хамар оруу ол үеде ажыттынмаан, машина-техника аргыжар орук чок турган» - деп, сумунун хоочун чурттакчылары - бо сумуну 16 чыл удуртуп чораан Биче-оол Ш.М., 25 чыл суму секретарылап чораан Каткова И.А болгаш өске-даа эштер суурнун дугайында улуг ынакшыл-биле чугаалаар улус болду.

«Оон аңгыда Перевалочная база чанынга садыг турган. Оон садыгжызы - Корешникова Анастасия Степановна.

1949 чылда суурга 3 бажың бар апарган. Ол дээрге баштайгы орус чурттакчылар - Яковлев Луканын, Огнев Терентийнин, Семен Корнейнин бажыңнары. Шала сөөлзүредир Соколов Лифан, бистин өөвүс Заверткиннер (1955 чылда), Третьяковтар көжүп келген...

Чоорту бажыңнар немецип, садыг, эмчи пунктузу, почта туттунган» - деп Каткова Ирина чугаалады.

Мээн билirim, суурнуң ол бир дугаар садынга Аракчаа честем (чонда ады «Бугалдыр». Шын ады Аракчаа Байыр Амырдаевич) 1954-55 чылдар үезинде, а Ушаа ирем («Бижээчи». Чооду Ушаа Бүлчүнович) 1961 чылда, мен 10 класс доозуп турумда, садыглап турдулар.

Олардан аңгыда Чооду Чорбаа (Күнзек-Чорбаа) - анныыр даргазы (охотовед), Бидонай, Шимит - Балчыр, Чамыян суг дээш каш-ла тывалар чурттап турганын Чорбаа Дондулаевичиниң улуг уруу Эмма Чорбааевна сактып чугаалап орду.

Ам бодаарымга бо суурга чурттаан баштайгы тывалар ол - дур ийин.

«1953 чылда Шуурмакка үлетпүр комбинады ачылтынган. Ооң даргазы Вяткин Алексей Степанович дээрзи турган. Дараазында Садчиков И.Б. Желобов ачылдап турганнар.

Промкомбинат тудуг ыяжы белеткээринден аңгыда, кирбиш кылып, чугай өртеди, суурну чырык-биле хандырып турган.

Кирбиш кылыр цех 1956 чылга чедир ачылдаан. Ооң мастери Кашин Игнат Семенович турган» - деп, хоочуннар сактышкынында бижээн болду.

Комбинаттың ажилчыннары шупту орустар, оларнын аразында чаңгыс тыва ажилчын - Төвүт Бидонай, сөөлүндө ону Чөмбүрүк Борис Петрович дээр апарган.

«Ол бүдүрүлгениң бир дугаар хүнүнден эгелеп тергелиг аът-биле хирээ-мыяан сөөртүп үндүрүп турган ажилчын, ынчан хып дээн аныяк, чараш кыс Третьякова Нина ам-даа бар. Ооң хары 90 чедер дей берген. Суурнуң баштайгы чурттакчыларындан арткан кижилер - дигеш, Ирина Аркадьевна чугаазын уламчылады:

«Баштайгы дизелистерниң аттары, харалаан, уттундурган, а сөөлзүредир мээң ачам Заверткин бир эштиг ачылдап турда, Кызылдың улуг энергиязы чедип келгени-биле станцияның ажиллы соксаан».

Ийе, ол шын. 1969 чылда Шуурмактын суур адаанга Бурятияның электри тудугжуларының вагоннары турганын билир мен.

Олар электри шугумун Кызылдан Шуурмакка эккелгеш, улаштыр Самагалтайже шөйүп чоруп органнары ол. Танды-Уулааны ажыр, ылангыя ооң эң кадыр - берг участогу - Эрги-Артты ажыр демир чагыларны тургузары кончуг берге болган. Орта күштүг техника херек апарган.

Бистин районнун удуртулгазының даасканы-биле, ол чайын «Тес-Хем» совхозунун бөлүк механизаторлары, мен баштадыр 7 кижилер, бир күчүлүг С-100 тракторлуг, бензин сөөртүр машиналыг, электри тудугжулары -- биле кады хөй электри чагыларын (улуг адагаштарны) Эрги-Артты ажыр тургузуп чорааш, электри шугумун Самагалтайже кирип эккелген бис.

Ам болза эргиде заготконтора турган хавак баарынга эккеп кааш, Берг-Дагже чана берген ийик бис.

1956 чылда лесничество тургустунган. Ооң баштайгы даргазы Колесников, а лесничий - Гаев Кузьма Григорьевич турган.

Сөөлүндө бо бүдүрүлгени үр үедө удурткан кижилер Мамонтова Людмила Артамоновна - Шуурмактын хоочун чурттакчыларының бирээзи.

1990 чылда ССРЭ-ниң ыяш ажил-агый яамызының дужалы-биле Эркин, Тес-Хем ийи районну харылап турган Тес-Хемнин ыяш ажил-агый черин-лесхозту Самагалтайдан бээр Шуурмакче көжүрүп эккелген.

Лесхоз Шуурмакка турда директорлары - Симоненко Николай, Көк Бадарчы, кол лесничий Кокшаров, Дивногорскиниң лесхоз-техникумун дооскан арга-ыяш инженерлери Самбуу Валерий, Чиктол Сергей, Бегзи Венера, Бегзи Артем оларнын кириген улуг үлүг - хуузун онзалап айтыр бодаан мен.

Бегзи Артем Хертекович лесхозтун директорунга чедир депшип, бүдүрүлгени 3 чыл удурткан.

Чиктол Сергей Шогжалович 1984 чылдан Тес-Хем (Самагалтайга, Шуурмакка), Кызыл, Чеди-Хөл районнарга ниитизи-биле 34 чыл лесничийлеп ачылдаан. Венера Шулуун-ооловна ам бо хүннерде республиканың арга-ыяш Комитетинин даргазының оралакчызы.

Валерий Самданович Тес-Хем лесхозунга бүгү назынын бараалаткан кедергей кызымак, ажылынга бердинген специалист. Ай санында отчет дужаарда Эрзинче Чээрнеп, Хайыракканны чадаг ашкаш, орук ара аьрга «квадраттарын» эргип, хемчеп алгаш, Эрзин лесничествозундан медээлерни ап алгаш, Самагалтайга чадаг чедип келир кижиге болгай.

Ынчан лесхоз Самагалтайга турган. 90 чылдарда Шуурмакка ыяш болбаазырадып кылыр завод (ДОЗ) тудар дээш лесхозту район төвүндөн Шуурмак суурже көжүрөр деп барган. Ол шийтпирге чөпшээрешпейн турарывысты республиканын удуртулгазынга илеткээн бис. Элээн болганда Москвадан мындыг хары келген: «Ындыг болза Тес-Хем лесхозун Балгазынче көжүрөр бис».

Лесхозту Балгазынче чордур орнунга Шуурмакка чөпшээрешкени дээр-дир деп шийтпирге келгеш, районнун удуртулгазы республиканын Ыяш ажил-агый яамызынга (Гакон А.И) ийи негелде салган бис: «бирээде, Самагалтайдан барып ажылдаар тускай эртемниглерни, ажылчыннарны чурттаар шөл-биле, уругларын садик-биле хандырап, ийде, тудар бажыңнардан Шуурмактын кижиге эмнелгезинге база почтага ийи 2 аал чурттаар бажыңнарны, бир талазынга ол албан черлеринин эргелекчилери чурттаар кылдыр тускайлап бээр».

Бистин ол негелдевити яамы бүрүн күүсеткен, а сумунун эмнелгези, почта чери чаа оран-савалыг болган.

Лесхозту Шуурмакче көжүргөш, яамы аңаа хөй бажыңнарны туткан. Хемнин ол чарылынга, аьрга иштинге, даргалар чурттаары-биле 4 ийи аал чурттаар бажыңнарны тутканын улуг назылыг шуурмакчылар билер.

Лесхозту Самагалтайга турда хөй чылдарда директорлап, ол бүдүрүлгени сайзыраткан Дерме Чигеевич Доржуну адавас арга чок. Красноярскинин арга-ыяш институтун дооскан, бир дугаар ындыг дээди эртемниг ийи тыва кадрларнын бирээзи ол.

Оон аңгыда Богомолов, Саморядов Александр, Бараан Альберт, Додук Андриан, Баартан Олег ажылдап чораанын тес-хемчилер

утпаан боор.. Бо лесхозка хөй чылдарда кызымак ажылдап чораан бөдүүн ажылчыннарны адавас аргам чок.

Оларга лесниктер Күдөрөк Оюн (Ачинскинин арга-ыяш техникуму), Кунгаа Даш-оол Буевич, Саңчаг Виктор, Саңчаг Суктар, Чадамба Сүге-Баадыр, өрт машиназынын чолаачызы Биичижик Марс, ажыл-агый эргелекчиси Дарма Оюн Шойбанович...

Маңаа Саңчагтар аймаандан каш салгалдын кижилери ажылдап чораанын демделгеседим.

Эрткен чүс чылдын 60 чылдарында ССРЭ-нин Министрлер Чөвүлелинин доктаалын езугаар Сибирьге болгаш Ыраккы Чөөн чүкке ыяш болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелерни тургузуп эгелээни-биле Ырбанга леспромхозту, а Шуурмакка лесопунктуну ажыткан.

Тывага Калдак-Хамар оруун кылганынын соонда Самагалтайга МТС-ти, Шуурмакка лесопунктуну ажытканы анык областың хөгжүлдесинге улуг идигни берген. Тестин, Эрзиннин ажылчы чону холу улам дынзыг, хей-аьды бедик ажылдап турдулар.

Ол бүгүнү көргөш, Москвага ССРЭ-нин көдээ ажыл-агыйынын делгелгезинге кижип чораан Берт-Дагнын Ленин колхозунун мурнакчы хойжузу, мээң ирем Чоолу Хөлбөң данказынга таакпызын соруп каап: «улуг Сесээреден сайзырал саадавас келир эвеспе, чүгле эки өөрениңер, уругларым» - деп чагып органы өттүр көргөн-биле дөмөй болган.

Аңаа ажылдаар күзелдиг хамаатыларны кыйгы-биле (вербовка) бүгү Совет Эвилелинден чыып эккеп ажылдадып турган.

Келген ажылчыннарны чурттадыры-биле Лесная кудумчузунга ниити чуртталга бажыңын туткан. Тускай эртемниглерге, өг-бүлелиг ажылчыннарга чуртталга бажыңнарын Бай-Хаактын ПМК-785 кыска үеде шалыпкын тудуп дооскан.

Удаваанда Шуурмак лесопунктузу 200 ажыг ажылчыннарлыг, республикада улуг бүдүрүлгө, а Шуурмак сууру-хөгжүлделиг ажылчын суур апарган.

Маңаа хей нация (орус, тыва, хакас, украин, бурят, молдаван, якут, башкир) кижилер найыралдыг ажылдап чордулар.

Лесопункт тулуг материалдары, шала ыяжы, сонга, эжиктер-биле чүгле Тес-Хемни, Эрзинни эвес, бүгү республиканы хандырып турду. Ол туржук бүрүн комплект чуртталга бажыңнарын (ханазы, шалазы, дээвири, сонга, эжиктери, крышазы-биле) чүгле эгээр кылдыр кылгаш, чүдүрүп чорудуп турган болгай. Ындыг бажыңнарны Кызылче, Мөңгүн-Тайгаже хейнү чоруткан.

5 пилотех, бүрүн дериглиг столяр цегі, 3 - ажылдап турар, 2-белеткеп турар ыяш кезип алыр черлери (лесосектер), улуг күчүлүг ыязы-бүрү марканың лесовозтары, суг, бензин сөөртүр машиналар, автобустар, өрт машиналары, тракторлар, погрузчиктер, грейдерлерден тургустунган МТП (машина-трактор парыгы), дузалал ажил-агый, ниитиниң чөмөнчилге чери, кургадыр цех, электроцех, техниканың айыыл чок чоруун хандыраар бөлүк, инженер албаны... дээш чүү чок дээр боор.

Шынар хынаар лаборатория (ГОСТ) аажок шынгыы ажылдап турду. Ол херек чок бодунун өртке удур командазы безин бар. Тайгаже, ыяшты алыр черлерже (лесосектерже) оруктарны, көвүрүглери лесопункт боду кылып ап турду.

Лесопунктунун удуртукчуларын борта адаары чугула. Оларга Байкалов В, Сүгдүр В.Д, Бадарчы Л.С, Шалык С.Ч, Очаковский Ю.И, Кызыл-оол В.Н, Тукуреев С.В, Мажаа Ш.Б, Чөмбүрүк М.П, Луду О.Г, Оюн М.Д хамааржыр.

Маңаа дайын кижикчилери хей кижі ажылдап турган, оларның аразындан чүгле Лопарев, Никитин, Валиев оларны адап каайн.

Борта хей санныг тускай эртемниглер ажылдап чораан. Оларнын оода чамдызын-даа болза адап көрейн:- техноруктар: Очаковский Ю. И, Чудояков Владимир, Струков А. С; кол бугалдырлар-Онищенко, Миронова Т.А, Магданов А, Ермакова Т, Чамыян О.Б; специалистер-Даваа В.Н-К, Чистянов Н, Очаковская Е, Аешина Севилбаа, Алсаева Л.С, Каткова И.А, Кызыл-оол Чечек;

- лесовоз чолаачылары - Кириловский Иван, Потылицын Георгий, Заверткин Иван, Куңгаалай Даш-оол, Кин-сан Дадар-оол, Чамыян Валерий, Арыштаев Владимир, Катков Виктор, Хүргүлек Владимир, Радостев Кирилл, Болтовский, Сувакупут...

- столярлар, пилотех, лесосека ажилчыннары-Аргуун Садыр-оол, Дөнен Григорий, Базаң Дмитрий, Аешин Василий болгаш өске-даа хей санныг мурнакчыларны ам-даа адап болур.

Суурнун база бир чугула бүдүрүлгелериниң бирээзи-Самагаптайнын орук чериниң участогу.

Ук бүдүрүлге Калдак-Хамар оруунун Арт кырынга чедир эң чугула болгаш берге, кыжын хөрлөп кааптар кезээн ажаап турган.

Маңаа Волков Леонид, Сердцев Геннадий дээр дуржулгалыг грейдеристер ажылдап турганын эки сактып ор мен.

«1956 чылда Гагарин 17 дугаарлыг бажыңга (ам ында Чубаровтар чурттап орарлар) 3 - ле өрээлдиң эге школа ажыгтыгтанган. Школаның баштайгы директору Елизавета Андреевна Кислицина (Петрова), бир башкызы Екатерина Ивановна турган.

Ол чылын чүгле 1-биле 3 класс өөренип эгелээн. Бирги класска 12 уруглар, оларның аразында Ирина Заверткина, Цыганенко (Бочкарева) Васса, Молодых Вера болгаш өскелер-даа өөренип кирген»-деп хоочуннарның сактышкынында бижээни дыка солун.

Ынчангы бичии Ира дээрге - ол-ла школазын дооскаш, Шуурмакка кедээ Совет тургустунганындан бээр оон секретарына 25 чыл ажылдаан, советтер ажылының хоочуну, Тываның Россияга каттышканының 100 чылының юбилейлиг медалы – биле шаңнаткан, бо хуннерде пенсияда-даа болза, суурунун хей-ниити

амыдыралының идепкейлиг киржикчизи Ирина Аркадьевна Каткова (Заверткина) ол.

1957 чылда школа амгы «Эзир уя» садыг турар бажыңче көшкөн. 1960 чылда ол садыгның джунда бажыңга барган. 1965 чылда - сөөлүндө бузуп каапкан школаның мастерскаясы турган бажыңга өөренип эгелээн. 1966 чылда чаа школа туттунган, сөөлүндө аңаа «Аленушка» аттыг ясли-сад туруп турган.

Бо школаның башкылары: орус дыл башкызы Болтовская Софья Николаевна, башкылар Вяткина Галина Григорьевна, Мурачева, Сысоева суглар чоннун ажы-төлүн эртемнерге кызымак өөредип турганнар.

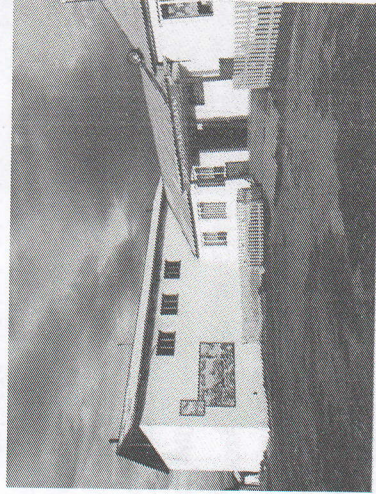
1974 чылдан бээр школа долу ортумаак өөредилге чери апарган.

1991 чылда үлегерлиг школа туттунган, амгы үеде өөренип турар чери ол.

Бо школаны кожуун даргалап тургаш туттурган мен. Спортзалдыг, котельнаялыг, 5 класстыг, «эге шериг белеткели» деп проект езугаар кылган школа-даа эвес пристройка (кошкан тудуг) чүве.

Баштайгы үеде районнун удуртулгазы бо школаны хөмзелеп турувуста өөредилге сайыды Коңгар Николай Салчакович «ажырбас»- деп бисти бүзүредип шыдаан.

Өөредилге яамызының «Школьник» деп кооперативи мону туткан. Тудугжулары грек омактыг улус - кончуг-даа ажылдаар эрлер болган - школаны саат чокка туткан. Шынавыла Шуурмакка тааржыр делгем школа болган!

Суму даргазы Шулуноол Маадырович школазын чаа черже көжүргөш, эрги школаны септээш, олче «Аленушка» садикти кирип алды. Ынчап ийи койгунну адып алган бис!

Яңы-яңзы чылдарда школаны удуртуп чораан Мөңгө Михаил Николаевич, Никитин Василий Акимович, Чолдак Кара-кыс Васильевна, Куулар Михаил Санчиевич, Чөмбүрүк Мунзук Петрович, Хертек Михаил Өпеевич, Намзал Энзимаа Хүлеровна, Ооржак Чайзумаа Даваевна, Чооду Марина Ховалыговна болгаш улуг башкылар: Күрзүү Лида Чоодуевна, Дожувай Людмила Константиновна, Лайдып Зоя Имажаевна оларның аттарын чылыгы-биле адаар херек.

Бо хүнде директору – Мира Владимировна Уржук школаны билдилг башкарып, үстүндө хоочун удуртукчуларның эки чанчылдарын хумагалыг эдилеп, оларны сайзырадып чоруур.

Бо школаның доозукчулары ханы билиглери-биле районнун өске школаларындан ылгалыр чорааннар. Чүге дизе өөредилге бо школага орус дылга эртип турган.

1990 чылда чаа клуб туттунган соонда Гагарин кудумчунга эрги клуб, библиотека турган улуг бажыңны ынчангы лесопункт даргазы Тукуреев чуртталга бажыңы кылдыр септээш, ынаар көжүп кире берген. Ооң соонда аңаа дараазындагы лесопункт даргазы Мажаа Ш.Б (мээн чангысклассчым) өг-бүлөзи-биле чурттаан.

Бо бажың биске уттундурбас төөгүлүг бажың. Чүге дээрге, 1950 чылдарның ортаа үезинде Берт-Даг школазынга өөренип тургаш, Ленин колхозунун Сайлыг-Хемге картошка казып хүнээш, кежээниң-не бо клубка кээп кино көрүп, кино соонда «дазырадыр» танчылап турганыысты ооң чаны-биле эрткен саныыста сактып кээр бис.

Чүл дээрге, суурнун чону (колдуу-ла орус чон) кино үезинде дызырадыр тоорук казып-ла орар улус болган - кылаштаарга шала кыры куруг тоорук сайы болгаш база дызыргайнып-ла турар де. Танчылаарга оон артык дызыраар! Ан-наа музыка! Бис-даа, суурнун орус аныктары-даа амырап, тоорукту дазырадыр «бастырып» турган бис. Онзагай - ла клуб турган ийин.

Бистиң мурнувуста үениң аныктары танчылаарын «тараа бастылар» деп баштактаныр турдулар. Бистер база олар ышкаш, чүгө «тоорук бастырып» турганымыс ол- дур ийин.

Ам-даа ында чангысклассчы эживис, хоочун башкы Күрзүү (Мажаа)Лидия Чоодуевна уруу Чечена, күдээзи Мergen-биле чурттап орлар. Сотнамнарның өг-бүлөзи суурда хөй уругларлыг ажилчын, кeжээ, үлeгeрлeг өг-бүлe.

«1974 чылдан 1992 чылга чедир клуб директору Көшкендей Валентина, киномеханиги Шелепов Леонид, 1990 чылда туттунган чаа клубка киномеханик Кин-Сан Дадар-оол эки ажилдап турганнар.

Лесная кудумчузунда ниити чуртталга бажынынче кире бергенде клуб директорлары Ооржак Сирин-оол Допаевич, Ондар Тамара Тюлошевна турдулар. Бо клубка сурагыг хөгжүмчү Михаил Зырянов ажилдап, школага музыка башкылап чорду.

Суурнун баштайгы библиотекары- Жуланова Федосья. Дараазында бо ажилга Зырянова Г.Г, Сүгдүр Г.М, Сердцева Е.М, Каткова И.А ажилдааннар. 1992 чылда чаа клуб өртөнип калган, номнар база өргөнгөн.

Чагырга черинге Лесная 17 деп бажыңга библиотекага Биче-оол Чечек Ходун-ооловна ажилдап эгелээн. 1998 чылдан бээр Чамыян Ольга Борисовна ажилдап чоруур.

Бир дугаар садик 1962 чылда ажыгтыгынган. 1980 чылдарда маңаа немелде тудугну туткаш, алгыткан, 1993 чылда эрги школаже көжүп кирген.

Хөй чылдарда маңаа ажылынга кедергей бердинген кижилер ажилдап чораан: Никитина Л.А.- эргелекчи, Спирина Л. А - кижизидикчи башкы, эргелекчи, Потылицына П.П, Донгак Т.Б - кижизидикчи башкылар, Дробежкина Н- үр үениң иштинде чүгө садиктин эвес суурнун база эмчи сестразы чораан. Калинин Т.А.- 35 чыл стажтыг кижизидикчи башкы, ам-даа ажилдап турар. Олар - суурнун чоргааралы!

Бөгүн садиктин эргелекчизи – Хүргүлөк Алена Владимировна, коллективтин эки чанчылдарын телептии-биле уламчылап турар.

Бир дугаар почта эргелекчизи - Шестакова (Молодых) Полина Пахарева, бир дугаар эмнелге эргелекчизи - Крутикова Нина Осиповна, хоочун эмчи Лариса Шериг-ооловна Монгуш, ФАП эргелекчизи Эльвира Көкөй оларны Шуурмактын чону ам-даа утпайн, ат-сывын адап, ажил-херээн сактып, чугаалажып чоруурлар.

Ам бо хүннерде ФАП-тын эргелекчизинде 30 ажыг чыл эмчи сестразы дуржулгалыг Елена Сатовна Соян үрe-түннeлдиг ажилдап чоруур.

1974 чылда Шуурмакка көдээ Совет тургустунган.

Баштайгы даргазы Оюн Садып - оол Чаш-оолович, секретары Каткова Ираида Аркадьевна. Ийи чыл болганда, 1976 чылда Лесная кудумчузунга чаа сельсовет бажынын туткан.

Дараазында чылдарда Лайдип Комбуй-оол Мөгөевич, Куулар Шериг-оол, Самбула Александр, Дектир олар ажилдаан боол турар.

1987 чылда көдээ Совет даргазынга милициянын база партиянын дээди школаларын дооскан шыырак эртем-билиглиг, лесопунктунун партия эге организациязынын секретары болбушаан, техниканын айыыл чок талазы-биле инженер албан-дужаалынга ажилдап чораан Биче-оол Ш.М. кирген, а секретарынга Ирина Аркадьевна хевээр арткан.

Шулуун-оол Маадырович-биле партия райкомунун секретары, райкүүском даргазы тургаш хөй чылдарда кады ажилдап, сумунун хөгжүлдeзинин айтыргыларын шийттирлeжип, чон дээш кызымак ажилдаар удуртукчу деп үнeлээр мeн.

Көдээ Совет даргазынга 1991 чылга чедир ажыл-даан. Чаа, капиталистиг үеде соңгукчуларның бүзүрелин ап, суму чагыргазының даргазынга 3 катап соңгуткан.

Совет үеде хөй чуртталга бажыңнарын, чаа клубту туттурган. Суурга 3 ханы кудуктарны кастырган. Почта албанын, эмнелгени чаа бажыңнарже көжүрүп, ажылдакчыларын чурттаар бажыңнар-биле хандырган.

Чаа проектилиг, спортзалдыг школаны туттурган. Ясли-садиктин оран-савазын чаарткан.

Шуурмак хатчыл чер болгаш эргижирээн электри дузактары каш-даа удаа өрт айыылын үндүргөн. Ооң уржуундан клуб, көдээ Совет бажыңы өртенген.

Ол дээш Шулуун-оол Маадырович бис ийи (ынчан кожуун даргазы турдум) хемчег алзып, ажылдан үндүртүр чедип турдуvus.

Райкүүском-биле көдээ Совет улуг күженишкиннерни үндүрүп тургаш суурнуң электри шугумун чаартып алган бис.

Пекарняны катап кылдырган. Лесопунктуже кезер көвүргүтү, чадаг кижилер кылаштаар ыяш орукту (протуар) каш удаа, суурнуң кудумчуларын-га 3 көвүргүтлери кылдырган.

Бо ажылдарны коммунист удуртукчулар, ынчангы лесопункт даргазы Сүгдүр Виктор Дайынович, ажыл-агый эргелекчизи Даваа Василий Нарын-Караевич олар кылдырткан. Ажылчыннарынга хөй чуртталга бажыңнарын туткан.

Виктор Дайыновичиниң кылдырып кааны «Менди-чаагай», суурнуң үнер-кирер адреси бо хүннерге чедир турары ол.

Суурнуң өреге бүрүзү картошка, ногааны тарып, малды, хаванны өстүрүп, сиген кезер, чамдыктары ногаан сула тарыыр шөлдерлиг турду. Оларын кажаалап алган турар улус.

Бүдүрүлгелер, школа, садик, өске-даа албан черлери шупту дузалал ажыл-агыйлыг, коллективтиг картошка тарыыр, сиген кезер шөлдерлиг. Лесопунктунуң бода малын Ондар Чымба малдап, хаванны хөйну өстүрүп турду.

Лесопунктунуң баазыынга ыяш болбаазырадып кылыр заводтун (ДОЗ) тудуун эгелеп, чудуктарны чүдүрер-дүжүрер механизастаан эстакаданы, төп котельнаылы, гаражты, септелге мастерскаяын тудуп доозуп турда Совет Эвилели дүшкени-биле заводтун тудуу соксаан.

Аныктар хүнүнге уткуштур суурга стадионну кылдырган. Амгы үеде «Санаа Мерген» аттыг стадион ол.

Суурну үерден камгалаары-биле 3 км дамбаны кылдырган.

2004 чылда М-54 федералдыг орукту тудары-биле суур чанынга асфальт-бетон заводун туткан. Ол завод 10 ажыг чыл дургузунда суурнуң чонун ажыл-биле хандырып келген.

Суурнуң Гагарин кудумчузу-биле эрткен М-54 федералдыг орукту асфальтылааш, ол кудумчуну светильниктер-биле чырыткан соонда Тес-Хем кожуунче кирер эжик - Шуурмак суур дыка аян-шинчи кире берген!

Шулуун-оол Маадырович бо албан-дужаалга 2004 чылга чедир ажылдаан..

Пенсияже үне берзе-даа өске даргалар ышкаш хоорайже көже бербээн-биэрги-ле Шуурмаанда каш чыл улаштыр тыва кижиниң чымыштыг ажылы - хууда малын малдап, Эрги - Арт оруунуң аксында кыштаанда картошка тарып, ногаа өстүрүп, 6 ажы-төлүңге, хөй санныг уйнуктарынга дузалажып чор. Чамдыкта суурнуң чединмес чонунга ачы - дузанын көргүскөн - даа турар кижиле болгай.

Ооң - биле кады суурнуң пенсионерлер болгаш хоочуннар Чөвүлелин удуртуп, кожуунуң Төтээлекчилер Хуралынын депутады, Шуурмактын төрөл аймактарының нояны хөй-ниити хүлээлгелерин күүсетпишаан, арга-дуржулгазын сумузунуң аныак удуртукчуларынга дамчыдып берип, суурнуң амыдыралындан черле адырылбайн чоруур.

Куранның сурагыг кырган - авалар, кырган - ачалар ыры ансамблинин доктаамал киржикчизи.

Хөй чылдарда Шуурмак сумузуң үрө-түннелдиг удуртуп келгени дээш шаңнатканы «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» база «Тес-Хем кожуунуң алдарлыг ажылдакчызы» - деп хүндүлүг аттардан аңгыда Хүндүлүг бижиктер, «Күш-ажылдың хоочуну», В.И. Лениннің 100 чылы, Тываның Россияга каттышкаш 100 чыл болганы - деп медальдар бар.

Шулуун-оол Маадыровичиниң соонда чагырга даргалап чораан эштерни адап көрейн:

2000 чылда кедээ Советтин секретарыңа Алсаева Любовь Садыр-ооловна кирген. Бир кезек үеде суму даргазының оралакчызыңа хоочун Советтер ажылдакчызы Күнзет Биин-оол Дүшпүнович ажылдады. 2002 чылда - Чорбаан Л.Б, 2004 чылда - Чөмбүрүк О.Б, Кызыл-оол В.Н, 2005 чылда - Кунгаалай Р.Д, 2006 чылда - Алсаева Л.С. ажылдааннар.

Маңаа суурнуң участок шагдаазының албан-хүлээлгезин хөй чылдарда ак-сеткилдиң күүседип чораан капитан Алсаев Арсен Михайловични айтыр херек.

Лесопункт дүшкен соонда ээ чок, эргижирээн электри шугумнары доктаамал айыылдың үнөр дөзү болу берген.

Рыноктуң сандаргай чылдары боор 1992 чылда - суурнуң клубу, 1993 чылда - кедээ Совет бажыңы өртени берген соонда, ээн калган ниити чуртталга бажыңын селтеп алгаш, чагырга чери, клуб, библиотека чаңгыс черге ажылдап эгелээн.

Бо хүннерде ында суурнуң хамык-ла албан черлери - чагырга, клуб, библиотека, сонгулда участогу, суурнуң почтазы база ол бажыңга келир ужурга таварышкан. Чүгле эмнелге (ФАП) аңгы оран-савалыг.

2007 чылда база бир айыыл-халап - лесхозтуң конторазы өртени бергени-биле лесничество-даа, лесхоз-даа олурап, ажылдаар оран-сава чок апарган.

Лесхоз катап Самагалтайже көже берген. Амгы үеде лесхозтуң специалистери Шуурмактан Самагалтайже барып ажылдап турарлар. Лесхозтуң директору Чорбаан Юрий Дамбаевич бо берге

үеде организацияны бут кырынга тургузуп алыр дээш хемчеглерни ап турар.

2017 чылда М-54 федералдыг орукту өскээр угландырганы-биле асфальт заводун көжүрүп апарган. Ооң уьжунда суур хөй ажылчын туруштарны чидирген.

Бо хүннерде чагырга даргазы - Марчын Айыраада Олеговна. Суурда 4 садыг бар, ыяш -биле ажылдап турар пилорамалыг 3 сайгалыкчылар: Потылицын Г, Заверткин И, 2 кижии 200 - 200 хөй алган, 1 кижии «Инээм - чөмгерикчим» -деп проектиде кижип турар.

Шаанда, совет үеде, күчүлүг улуг бүдүрүлгелерлиг турган суурда ам бо капиталистиг үеде чаңгыс-даа бүдүрүлгө артаан, чүгле бюджет черлери арткан.

Мындыг байдалда чүгле ботка ынанып, бодун ажыл-биле хандырып, ажылгыр, сарыылдыг чурттаарындан өске орук чок.

Сөөлгү чылдарда Шуурмак чонунуң хууда малы өзүп турар, ол эки. Оон аңгыда картофель, ногааны өреге бүрүзү тарып турар апарган. Кат, тоорук, эм оьттарны хөйүнү чыып, садып, саарып турар. Ынчанмас аргажок.

Бо хире байлак оранга кижии чүгле ажыл - биле тодуг чурттаар дээрзин чон билип турар.

4. Курорт ышкаш Куран сууру

Куран суур Шуурмак сумузуңга хамааржыр, Самагалтай «Сельхозтех-никазынга» кады ажылдап чорааным кол бугалдыр Вера Алексеевна Чистякова (аныяанда Молодых) Куран, Шуурмак чурттуг мен дээр кижии. Амгы үеде Кызылда чурттап олурар.

Ооң чугаазындан алырга Куранның баштайгы чурттакчылары - Бочкарев, Санаров, Килин, Панов, Миней Осипович чер бажыңнарга чурттап турган.

Бичии Вера Куранга 1956 чылда авазы, кырган-ачазы - биле (Молодыхтар) Каа-Хемнің Маймазындан көжүп келген. Агаповтар, Зыковтар, Никитиннер база көжүп келгеннер. «Ол чылын

Шуурмакка школа ажыттына бээрге Заверткина Ира-биле кады өөренип киргеш, 8 классты анаа доостувус. Мен Курандан Шуурмакче барып өөренип турдум.

Алдарлыг дайын кижикчилери, суурнун баштайгы чурттакчылары - Павел Сергеевич Никитин- биле, Павел Ермилович Зыкова кончуг чараш тураскаалды Кураннын чурттакчылары боттарынын күжү-биле кылгаш, 2015 чылдың апрель 19-та, Улуг Тиилелгениң 70 чылында ажыттылар.

Ол байырлалга мени, алдарлыг дайынчыларнын ажы-төлдери хундүлүг аалчылар кылдыр чалааны дээш эргим кижилерим, Кураннын чурттакчыларынга, Алдын-кыс Чамзырыцовнага өөрүп-четтиргенимни база катап дамчыдып ор мен» - деп Вера Алексеевна менээ чугаалап орду.

Суурнун орус чурттакчыларындан эн сөөлүнге чедир чурттаан кижиге Агапов Петр, ол бажында бөгүн Николай Байырович, Оюу Чорбаевна Аракчаалар чурттап орарлар.

«Бир дугаарында маңаа тывалардан кээп, староверлер-биле кады чурттаан кижиге - бо хуннерде бо суурда чурттап орар хей малдыг Шагаачы Диинмейнин ачазы - Кызыл Лопсан дээрзи. Тергелиг аятыг-ла чортуп турар кижиге чүве ийин, көргөн мен.» - деп, Василий Оюнович Болат-оол, чаа үеде маңаа бир дугаар чер ап, бажың тудуп алгаш чурттаан кижилериниң бирээзи, менээ чугаалады.

Оон соонда уурук-сууруктап Чайзат-маа Дадар-оол, Соян Биче-оол, Намзал Энзимаа, Балчыр Борбак-оол, Комбу Алдын-кыс, Николай, Оюу Аракчаалар, Күнзек Дыртый-оол, Пар-Хөө, Александра Төмүрлер, Эмей-оол, Чайзу-маа Ооржактар, Саяна, Василий Натпит-оолдар, Чадамба Сүге-Баадыр, Күнзек Сезеней, Майя Ондаровна, Дүшпүн Севзэн, Чооду Катя, Симчит Авый-оол, Адис эмчи дээш хей-ле кижилер маңаа кээп чурттааннар...

Оларны эш-өөрү көргөн санында: « а, Кураннын тыва староверлери де!» - дижир. Ону куранчылар кыжырааны эвес, а мактааны ол деп хүлээп алыр улус чүве. Ол шынап-ла ындыг!

Орук кыдыында эрткен-дүшкен чорук улузу чемненир «шайлааракты» кылып, ижикирген улус Данзырын депутаттың уруу, күдээзи Сая-Суу-биле Каң-Хая ийи чүве.

Оларнын соонда бир каш чыл эрткенде Дүктүг-Дыт аржаанынын аксынга Лаңаа Василий 2 каыг бажынны туткаш, аңаа база улус чемненир черни, дугуй септээр бүдүрүлгени, пилораманы ажылдадып алды. Оон адаанда хем иштинге Эргине Мерген база бир пилораманы кылып, ажылдаткан.

Ам бо хүнде Куранда 60 ажыг кижиге чурттап, арбан даргазы Комбу Алдын-кыс Чамзырыновнаның удуртулгасы-биле суурун сайзырадып турарлар.

Районда өске суурларнын чурттакчы чонунун саны кызырлып турда, мында өзүп, бажыннар немей туттунуп турар - ындыг онзагай суур бо!

Ат-сурагыг «Кураннын кырган-авалары» деп ансамбль мында.

Каш чыл бурунгаар куранчылар боттарынын пенсиязы-биле, бүдүрүп алганы аш-чем аймаан, кат, тооруун саткан, концерттер көргүскен акшазы-биле, эш-өөрнүн өргээн дузаламчызы-биле чаа клубту тудуп алган. Оон түннелинде ансамблдың ажылы улам шуудап, республикада ат-сураа алгаан. Республикада оларнын

концерти-биле аалдап четкен суурларын адаар болза эндерик!

Бо чылын «Тыва – бистин өргээвис» фестивалынга Куран арбаны кожуунга тиилекчи болуп үнгеш, Тес-Хем районну төлээлеп, Кызылга республика фестивалынга

чедиинкиниг кириштилер.

Бо суурга чурттап чораан хоочун саң-хөө ажылдакчызы Пар-хөө Мындыряевич Төмүрнүн чогаатканы, аялгасы – база бо суурнун чурттакчызы, культура ажылдакчызы Авый-оол Дадарович Симчиттин «Куран суурум» деп ниити ырын көрүкчүлөр дыка-ла чарашсынды.

Суурунун төөгүзүн ойнап көргүскени онзагай болду: орус Иван, фронтучу Павел, тыва малчын, аңчы арагтар, оларнын аразында найыралы... Ол фестивалга куранчылар каш чыл улаштыр киржип, эки черлерни ап туарын демдеглекседим.

Шагда, совет үеде, алдарлыг дайын киржикчилери, ус-шевер, ажыл-ишчи староверлернин камныг эдилеп, чурттап чорааны суурунда эмчи, башкы, удуртукчу, саң-хөө, культура ажылдакчызы, аңчы, механизатор чораан кижилер ам бо рынок үезинде ажыл-ишчи пенсионерлер, малчыннар болуп/, эки чаңчылдарын уламчылап, бо берге үеде суурун төлөптиг ээлеп чоруурун көргөш, мону чоргаарланып биживес аргам чок болду.

Адак сөөлүндө, бо суурунун чанында, орук кыдыында, Таңды-биле Тес-Хем районнарнын кызыгаарын айыткан чараш адреси 1989 чылда райкүүском даргалап тургаш, Тес-Хемнин алдарлыг чурукчузу Чооду Мартый-оол Кежик-Чыргаловичиге кылдырганымны демдеглед каайн.

Кара-оол Лапчаа, күш-ажылдың хоочуну.

Берт-Даг – Шуурмак – Кызыл, 2018 чыл.

Демдегелдер.